

Соціально-конструктивістська природа життєвих завдань особистості

Т.М.Титаренко

Анотація. У статті особистість розглянуто інтерперсонально, як соціальну конструкцію, що проявляється діалогічно. Життєві завдання визначено як своєрідний персонологічний хронотоп, що об'єднує психологічний час, простір і сенс. Показано, як шляхом постановки життєвих завдань особистість змінює просторово-часові координати життєвого світу: у психологічному просторі по-новому синтезується простір соціальний і особистий, а психологічний час по-новому зіставляється з бажаною тривалістю життя і рівнем самореалізованості. З'ясовано, що при постановці життєвих завдань особистість стає оповідачем, наратором, що конструює історію про бажане майбутнє. Кожен наратив вибудовується одночасно у кількох контекстах: соціально-історичному, індивідуально-психологічному, оповідному. Контекст оповідання передбачає вплив відповідної позиції оповідача та слухача, а також життєвої ситуації. Проаналізовано фабульно-сюжетно-жанровий вимір життєвого завдання, що існує у формі футурологічного наративу.

Ключові слова: інтерперсональний підхід, життєві завдання, самоконструювання, моделювання майбутнього, персонологічний хронотоп, наратор, футурологічний наратив.

Social-constructive nature of personal life-tasks.

In the article, the personality is considered interpersonally, as a social construct, which manifests itself in a dialog. Life-tasks are defined as a kind of personal chronotope that unites psychological time, space and meaning. It is shown how, the person changes the spatial and temporal coordinates of the world of life by way of the statement of life-tasks: psychological space in a new way synthesizes social and personal space and psychological time in a new way is compared with the desired duration of life and the level of self-realization. It is found out that the person becomes a narrator who constructs a story about the desired future in the setting of life-tasks. Each story is structured simultaneously in several contexts: social-historical, individual-psychological, and purely narrative. The context of the story involves the influence of the narrator and the listener respective position, as well as the life situation. The subject-plot-genre dimension of the life problem, which exists in the form of the futurological narrative, is analyzed.

Keywords: interpersonal approach, life problems, self-design, modeling of the future, personal chronotope, narrator, futurological narrative.

Відповідно до сучасних постнекласичних наукових підвалин, особистість розглядається як така, що постійно перебуває в процесі становлення, стані переходу від актуального до потенційного буття. Вона є органічною часткою соціального життя, специфічною соціально-психологічною конструкцією, вплетеною у складні культурні і суспільні процеси. На кожному етапі життя особистість може розглядатися як результат конструювання з боку соціального оточення та самоконструювання, що відбувається під впливом соціокультурних умов.

У межах етогенетичної теорії Р.Харре як європейської версії постмодернізму у соціальній психології пропонується переключити увагу з пошуку Я як сутності на методи конструювання Я, методи його творення. Так особистість занурюється у сферу соціального дискурсу, що є найважливішим компонентом комунікативного процесу. І тут самоконструювання, що, як ми передбачаємо, відбувається передусім шляхом моделювання бажаного майбутнього, здійснюється в умовах постійної комунікації із своїм реальним та уявним оточенням. Отже, актуальність дослідження соціально-психологічної природи життєвих завдань як форми самоконструювання є безумовною.

Людська поведінка регламентована нормами, а норми завжди виражаються за допомоги мови. Так виникає дискурс-аналіз, який концентрується на дослідженні соціально сконструйованої природи мови. У дискурсі проявляється центральна особистісна активність, а саме розповіді, обговорення, слухання, бесіди, інші форми роботи з текстом, яким людина приділяє присвячує свій час. У цьому зв'язку Харре пропонує досліджувати розповіді людини про себе, наративи, які завжди пов'язані з контекстом взаємодії.

Як сконструйована, а не усталена сутність, особистість постійно змінюється під впливом численних соціокультурних та приватних контекстів, різноманітних дискурсивних практик. Отже, і структура особистості не може виглядати як жорстке ієрархічне підпорядкування певних рівнів. Продуктивніше розглядати її як ризомну модель, в якій кожна частка пов'язана (чи може стати пов'язаною) з іншою без задалегідь заданого порядку, а сам зв'язок є неявним, неоднозначним, не ексклюзивним. Така відносна структура є радше мапою, що окреслює зорієнтований на експериментування спосіб особистісного контакту з реальністю.

Відсторонюючись від традиційної монокультурної орієнтації, ми намагаємось розглядати сучасну особистість інтерперсонально, а не інтраперсонально; вона є соціальною конструкцією і проявляється діалогічно. Реальність, в якій особистість асимілює набутий досвід, здійснює завдяки рефлексивним процесам довготривалий самомоніторинг, більш-менш вдало прогнозує майбутнє, є пріоритетно лінгвістичною. Під впливом нових конфігурацій життєвих умов постійно виникають нові контексти життєтворення.

Метою статті є визначення можливостей моделювання майбутнього за допомогою життєвих завдань, що мають соціально-конструктивістську природу.

Однією з функцій соціальної науки є створення образів майбутнього, які покликані направляти соціальні інновації. За відомою теоремою Ф.Томаса, якщо ситуацію визначено як реальну, вона реальна за своїми наслідками (див. Прогнозное соц. проектирование...). Соціальна психологія особистості на своєму рівні створює образи майбутнього життя людини, якого вона варта, якого прагне, яке моделює, і ці образи стимулюють до формулювання життєвих завдань як найважливіших персонологічних інновацій.

Звідки виникають особистісні смисли? З одного боку, ми їх породжуємо, переживаючи й усвідомлюючи як домагання та втілюючи у життєвих завданнях. А з іншого, смисли, безумовно, виникають всередині культури як сфери породження цінностей (див., напр., О.Б.Старовойтенко, 2007). Участь культури у самостворенні, самоформуванні особистості, у її спробах структурувати своє майбутнє шляхом постановки життєвих завдань важко переоцінити.

Історик Г.Коммагер, що вивчав особистісну специфіку представників різних культур, визначив, що американці настільки оптимістичні, самовпевнені та задоволені собою, що до недавнього часу майже не цікавилися плануванням майбутнього. Вони зазвичай покладалися на власні можливості та невичерпність природних ресурсів, не думаючи ні про які плани. Простодушні і винахідливі жителі США, як правило, поводяться як консерватори і конформісти, вони легковажні й необов'язкові (див. Хонигман Дж, с.91-92).

Отже, соціально стандартизований досвід породжує відповідні особистісні моделі. Історія країни, її географія, економічна ситуація накладають відчутний відбиток на ставлення людини до власного майбутнього.

Що таке „життєве завдання” як психологічне поняття? Деякі теоретики говорять про життєве завдання психіки як такої, що полягає у здійсненні адекватної зовнішньому середовищу і внутрішнім станам суб'єкта поведінки й діяльності (Н.Чуприкова, с.7). У такому розумінні завдання ніхто не ставить і спеціально не реалізовує. Воно існує разом із психікою, і його головна мета – адаптація до світу матеріальної та духовної культури, в якому є минуле, теперішнє й потенційне майбутнє та закладені нереалізовані можливості розвитку.

Навряд чи правомірно розглядати завдання як суто зовнішній фактор, що детермінує активність суб'єкта, хоча така тенденція здавна існує у зарубіжній психології. У вітчизняній традиції, пов'язаній з іменами М.Я.Басова, С.Л.Рубінштейна, В.О.Татенка, в яких підкреслюються внутрішні джерела активності, завдання можна розуміти як сукупність цілі суб'єкта та умов, в яких воно виникло.

Якщо подивитись на історію психології, то спочатку термін „завдання” розглядався у мисленневому контексті як комплекс, що схематично антиципує, допомагаючи виникненню „прогалини” у невідомому. За С.Л.Рубінштейном, мислення не зводиться до рішення вже поставлених, сформульованих завдань. Попередній аналіз проблемної ситуації дає змогу поставити нове завдання. К. Дункер, Дж.Саймон і Г.Шоу, пишучи про проблемну ситуацію, доводять, що вона виникає, коли в індивіда є мета, але він ще не знає, як її досягнути (див. Балл Г.А., с.134-135).

У загальній теорії завдань Г.О.Балла завдання є системою, серед компонентів якої, по-перше, виявляється предмет завдання, що знаходиться у певному вихідному стані, і, по-друге, вимога завдання, тобто модель потрібного стану цього предмету. Системи операцій, за допомогою яких може бути досягнутим рішення завдання (тобто перехід її предмету з наявного стану у той, що вимагається), має назву способів вирішення завдання. Рішення стає можливим завдяки існуванню певної сукупності зовнішніх і внутрішніх засобів досягнення результату (с.160-161).

Коментуючи це визначення з позицій даного персонологічного дослідження, слід сказати, що життєве завдання ставить перед собою особистість, що вплетена у соціокультурний дискурс і відчуває потребу самозмін та готовність „самоозадачуванні”.

У персонології термін „життєві завдання” набув відповідного статусу завдяки роботам А.Адлера з його трьома найважливішими життєвими завданнями (працювати, дружити, любити), що визначають життєвий стиль і детермінують можливість конструктивного життя. Як бачимо, всі ці завдання є формами взаємодії, способами особистісного самоздійснення в соціумі. Їх постановка і виконання неможливі поза соціальним контекстом, у персонологічному вакуумі.

Крім глобального визначення життя як суцільного завдання, що пропонував свого часу К.-Г.Юнг, можливе і визначення особистості як набору завдань. „Людина *par excellence* є твариною, що вирішує завдання, яка немає ніяких інших обдарувань крім цієї рідкісної дорогоцінної здатності до роботи з множинними образами” (Уилер Г., с.130). Людина виживає у мінливому соціальному середовищі завдяки власним прогностичним здібностям, оскільки може обдувати задалегідь свої дії і вчинки, перевіряючи їх як способи конструювання нової ідентичності.

Людина ставить перед собою завдання тоді, коли хоче якось структурувати той хаос, яким є для неї власне майбутнє, наповнити його чимось важливим, значущим, необхідним, першочерговим. Так створюється своєрідна різьма проєктів-перспектив, які набувають напруженої векторності у кожному конкретному завданні.

Структурування майбутнього залежить від структурованості та асимільованості минулого і теперішнього, від усвідомлення того, що саме у минулому вплинуло на вже розгорнуте сьогодення. Серед внутрішніх передумов слід назвати також психологічну готовність людини до втілення своїх найпотаємніших й найважливіших інтенцій, які мають змінити її життя.

Певний вплив мають також індивідуально-психологічні характеристики людини, а саме її здатність передбачати майбутнє, так званий антиципаційний потенціал, футурогностичні потреби та прогностичні здібності (терміни І.Г.Батраченка).

Зовнішніми передумовами оптимального життєвого завдання стають готовність середовища, спроможність оточення допомогти, підтримати, вступити у продуктивний діалог.

Ставлення до майбутнього у деяких соціологічних теоріях трактується як певною мірою волонтаристське, і ступінь волонтаризму обумовлена наявністю індивідуальних ресурсів та соціокультурного капіталу. Соціальна ситуація невизначеності розмиває статуси і соціально-шарові межі, нормативний контекст і культурні форми. Поведінка індивідів у такій ситуації неминуче стратегізується, тобто намагаючись оволодіти контролем над нестабільною ситуацією, людина має “піднятися” над метушнею повсякденності, інвентаризувати доступні ресурси. Після оцінки власних можливостей, загроз і викликів з боку контексту вона вишиковує ланцюжок раціональних, як вона їх розуміє, дій, спрямованих на адаптацію, подолання невизначеності і життєвих труднощів.

І все ж скільки б ми не намагалися назвати всі зовнішні і внутрішні передумови постановки життєвих завдань, „дух випадковості надає силу і особливий аромат” самоозадачуванню, як сказав би Р.Барт, якби писав на цю тему. Ставити завдання означає обирати з багатьох варіантів, і таке обрання – не діалектичний момент, а миттєвий контакт між свободою і волею.

Зазвичай життєве завдання має чітку приналежність і діапазон вживаності у межах конкретного періоду індивідуального життя. Передати власне колись невирішене завдання, наприклад, своїм учням чи дітям, як естафету, просто неможливо. Завдання завжди має свій фокус вживаності, тобто у межах вже визначеного діапазону одна людина намагається реалізувати життєве завдання у професійній сфері, а інша – у сім’ї чи у сфері здоров’я. Вже артикульоване завдання може бути відносно відкритим для його подальших редагувань відповідно до зовнішніх і внутрішніх змінних.

Майбутні події прогноуються ймовірно і людина ймовірно організує свій життєвий досвід, що було свого часу експериментально підтверджено І.М.Фейгенбергом та В.А.Іванніковим. Людина намагається враховувати частоти, з якими події в її житті трапляються, і кожен має свій індивідуальний поріг ймовірного прогнозу. Але надзвичайно значущі події можуть враховуватися і за умови низької ймовірності.

У життєвого завдання завжди є свій історичний зміст (воно звідкись виникає, десь у минулому має конкретні корені); актуальне для сьогоденної життєвої ситуації та стану людини значення та майбутня цінність, яку сьогодні важко чітко уявити. Моделюючи майбутнє, людина розгортає проєкції своєї нової бажаної ідентичності через життєві завдання. Проєктів існує більше, ніж завдань, і щоб вони стали завданнями, людина має зважити їхню ймовірність відповідно до сприятливості соціокультурного

контексту, не забувши про персональну вмотивованість, стійкість до перешкод.

Самоконструювання, кожний етап якого розпочинається з нового життєвого завдання, є зміною себе під впливом далекого і близького оточення. Під далеким оточенням мається на увазі соціокультурний контекст з його традиціями, стереотипами, нормами. До близького оточення входять рідні, друзі, кохані, вороги, тобто всі позитивно і негативно значущі люди з їх впливами, експектаціями, домаганнями. До значущого кола входять й уявні персонажі, взірці для наслідування, літературні та кіногерої, образи батьків тощо. Всі вони можуть обмежувати і стимулювати, сприяти і заважати, надихати і штовхати у прірву самознецінювання.

Життєві завдання нерідко стають багатосмысловими, оскільки враховують і власні індивідуальні смисли, і бажання рідних, і потреби професійної громади, і навіть інколи державні інтереси, перспективи розвитку соціуму. Від кількості смислів, об'єднаних в єдиному життєвому завданні, залежить його прихована проблемність. Ця латентна проблемність передбачає різні варіанти реалізації завдань від шаблонного, стереотипного, побудованого за відомим алгоритмом до зовсім нешаблонного, нового, творчого.

За нашою гіпотезою, життєві завдання виникають як певний згорнутий чи розгорнутий наратив, оповідання про бажане майбутнє.

Природа нам нічого не повідомляє, не говорить з нами ніякою мовою, як слушно зауважують В.П.Зінченко та М.К.Мамардашвілі. Лише особистість вміє розповідати, повідомляти, інтерпретувати та редагувати власні розповіді. Іntenційні процеси є не ставленням до дійсності, а є відношення в дійсності. Свідомі істоти завжди відсувають у часі рішучі акти по відношенню до світу, у тому числі і задоволення своїх потреб. Відбувається ніби подвоєння і повторення явищ у проміжку, просвіті досвіду, що триває, і це дозволяє навчатися та еволюціонувати.

З погляду Г.Херманса, який пропонує визначати особистість як „вмотивованого оповідача”, у всі часи і у всіх культурах люди використовували історії, чи наративи (міфи, фольклор, опери, романи, кіно, телевістиви, анекдоти та ін.) для того, щоб надати сенс своєму оточенню і власному життю. Кожну історію хтось розповідає комусь, і тому це завжди діалогічна взаємодія між оповідачем і слухачем. Діалоги бувають уявними та реальними і в житті людини вони існують, переплітаючись одне з одним.

Розповідь власного Я-наративу потребує процесу саморефлексії, роздумів про себе, зорієнтованих на конкретного слухача. В різних контекстах і різним людям одна й та сама історія розповідається по-різному, оскільки оповідач завжди пристрасний, афективно задіяний персонаж, який взаємодіє із партнером по діалогу, спільно створюючи новий варіант тексту.

Найбільш значущими зазвичай виступають два мотиви: прагнення самоствердження та прагнення близькості, єднання. З наративної позиції ці мотиви відповідають двом магістральним культурним сюжетам: героїчній історії та історії кохання.

Як пише Д.Полкінгхорн, значення окремої події виникає внаслідок її взаємодії із сюжетом. Самі події ніякого сюжету не задають, і не кожний сюжет підходить до певного набору подій. Щоб виникла усвідомлена структура сюжету, необхідним стає рух від сюжету до подій і навпаки. Запропонована структура сюжету порівнюється з реальними подіями і кількаразово переглядається. Тема зводить до купи події, роблячи їх послідовними та взаємопов'язаними частинами історії (див. Херманс, с.12).

Що робить той чи інший дискурс історією? На думку Й.Брокмейера та Р.Харре, найнеобхіднішими умовами є наявність дійових осіб та сюжету, що еволюціонує у часі. Отже, наратив є найвищим рівнем дискурсу, що може бути представленим не лише у мові, але й у музиці, фільмі, балеті, у певних візуальних видах мистецтва.

Для психології особистості головну роль відіграють життєві історії, що розповідаються автором з певних ціннісних, моральних позицій. Кожна історія, кожне оповідання про себе крім того має фабулу і жанр (Дж.Брунер).

Фабула (чи тема) є позачасовим, міфічним, трансцендентним аспектом оповідання. Мається на увазі честолюбна надія, справжня вірність, палке кохання, жага влади та інші ситуації, що претендують на універсальність. Фабулу можна назвати сутністю оповідання, його мораллю, лейтмотивом.

Сюжет (тобто дискурс) втілює фабулу у певному подієвому ряді, розгортає у відповідній мові. Завдяки сюжетові фабула стає розгорнутим оповіданням, а не слоганом чи схемою.

Жанр є формою розповіді, яку людина інколи розповідає як комічну, а інколи – як драматичну. Найбільш розповсюдженими вважаються такі чотири жанри: трагедія, комедія, любовна історія та сатира.

Фабульно-сюжетно-жанровий вимір нарації впливає на осмислення пережитого, структурування досвіду. Події, які можуть здаватися ніяк не пов'язаними одна з одною, у розповіді про себе якимось раціонально чи іраціонально поєднуються, елементи, що бачилися незалежними, вливаються в єдине ціле. Вдалий сюжет наче заряджає своєю енергетикою, його динаміка, його плин стимулює, підхоплює, підганяє людину, і життєздійснення активізується.

Наративи нерідко відтворюють ті життєві смисли, які виходять за межі якогось окремого життя. Генеративність, тобто прагнення піклуватися про когось чи щось, що буде пов'язане з життям прийдешніх поколінь, простежується у наративах певної категорії людей. Відповідно до характерної для них моделі символічного безсмертя такі люди впевнені, що вони покликані допомагати іншим, залишити світу щось важливе, що їх переживе.

Для виникнення потреби у створенні нового футурологічного наративу важливо, щоб завдання були своєчасними, тобто відповідали внутрішній логіці побудови себе і зовнішнім очікуванням. Життєва ситуація має бути для особистості складною, невизначеною, нести у собі інтригу, вимагати суттєвих змін у плинні життя.

Висновки. Життєві завдання – це спосіб експлікації життєвих домагань особистості, що виступає як своєрідний персонологічний хронотоп, об'єднуючи у собі психологічний час, простір і сенс.

Конструюючи себе шляхом постановки життєвих завдань, особистість змінює просторово-часові координати свого життєвого світу. У кожному завданні психологічний простір новим чином синтезує у собі простір соціальний (культура, нація, етнос, релігія) і простір особистий, індивідний. Психологічний час також по-новому зіставляється з бажаною тривалістю життя і сьогоденною самореалізованістю.

При постановці контекстуально обумовлених життєвих завдань особистість виразно інтенціюється і стає оповідачем. Перебуваючи у стані нарації, вона створює та ретранслює певні історії, серед яких домінують тексти про власне життя. Кожен наратив є частиною соціально-історичного та індивідуально-психологічного контексту, в якому особистість будує себе і свій життєвий світ. Важливим є також контекст самого оповідання, тобто позиція оповідача, конкретна ситуація породження наративу, наявність визначеного слухача тощо.

Життєва історія людини зазвичай є описом не лише пройденого життєвого шляху, а й співвідношенням минулого з майбутніми життєвими горизонтами. Саме очікуване майбутнє у вигляді актуальних життєвих завдань забезпечує для людини єдність і цілісність її біографії.

Література.

- Балл Г.А. О психологическом содержании понятия «задача» // Психология в радиогуманистической перспективе.- К., 2006.- С.131-145.
- Балл Г.А. Понятие задачи в исследовании и проектировании педагогического процесса // Психология в радиогуманистической перспективе.- К., 2006.- С.160-170.
- Батраченко І. Г. Вступ до психології антиципації.-Дніпропетровськ, 1996.
- Брокмейер Й., Харре Р. Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы // Вопросы философии.- 2000.- №3.- С.29-42.
- Брунер Дж. Жизнь как нарратив // Постнеклассическая психология.- 2005.- №1.- С.9-30.
- Зинченко В.П., Мамардашвили М.К. Проблема объективного метода в психологии // Постнеклассическая психология.- 2004.- №1.- С.45-69.
- Прогнозное социальное проектирование: теоретико-методологические проблемы.- М., 1994.
- Старовойтенко Е.Б. Культурная психология личности.- М., 2007.
- Уилер Г. Гештальттерапия постмодерна: За пределами индивидуализма.- М., 2005.
- Фейгенберг И., Иванников В.. Вероятностное прогнозирование и перенастройка к движениям. – М., МГУ, 1978.
- Херманс Г. Личность как мотивированный рассказчик: теория валюации и метод самоконфронтации // Постнеклассическая психология.- 2006-2007.- №1 (3).- С.7-53.

Хонигман Дж. Подходы // Личность. Культура. Этнос.- М., 2001.- С.80-103.
Чуприкова Н.И. Система понятий общей психологии и функциональная система психической регуляции поведения и деятельности // Вопросы психологии.- 2007.- №3.- С.3-15.